

Милан Милошевић

Полицијска академија/Факултет Цивилне одбране
Београд

ПОЛИЦИЈСКО-БЕЗБЕДНОСНЕ СТРУКТУРЕ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941-1944

АПСТРАКТ: Рад је посвећен полицијско-безбедносним структурама које су деловале на тлу окупиране Србије у периоду 1941-1944. године. Посебна пажња посвећена је организацији и активности полицијско-безбедносног апарата окупатора, организацији и деловању безбедносних институција квислиншког апарата, као и настанку и развоју безбедносно-обавештајних структура народноослободилачког покрета.

1. Организација и активности полицијско-безбедносног апарата окупатора

Капитулација, окупација и распад Краљевине Југославије 1941. године имали су за последицу и дефинитивну пропаст полицијског и безбедносно-обавештајног система земље, мада су у мањем обиму неки обавештајни центри лоцирани у иностранству (Истамбул и др.) наставили са деловањем за рачун Краља и Владе у емиграцији¹. На територијама које су запосели, окупатори су одмах приступили изградњи војно-управног апарата, тј. окупационог система.

Бројне полицијске и безбедносне установе и обавештајне организације окупатора и квислинга (и колабораната) вишеструко су покривале територију Србије и Југославије. Међутим, док се квислиншки полицијско-безбедносни апарат, осим фактички наслеђеног полицијског апарата Краљевине Југославије (Специјална полиција и сл.) стварао током рата, обавештајне службе окупатора већ су имале велико искуство. Оне су обавештајну делатност према Југославији планирале дугорочно, успостављањем обавештајних

¹ О томе види опширније: Ристовић, Милан, *Сукоби обавештајних зрупа југословенске избеглицке владе у Турској 1941-1943. године*, у: Војноисторијски гласник, бр. 2 (1984), стр. 153-170

мрежа преко различитих агентура које су деловале и пре и након окупације². Према томе, обавештајно-безбедносне структуре окупатора располагале су стручно обученим кадровима са богатим оперативним искуством и изграђеним методама рада, а деловале су уз свестрану помоћ домаћег полицијског апарата који је познавао људе, прилике и територију.

Обавештајне и безбедносне службе окупатора су свој рад заснивале и на присној сарадњи са издајничким елементима и групама као што су били албански сепаратисти, нарочито њихова организација „Беса“, франковци, одн. усташе и крижари, црногорски сепаратисти (крилаши) и други. Уосталом, познато је да је катастрофалном поразу значајно допринела активност ових елемената, као и агената немачких и италијанских обавештајних служби, који су прикупљали и радио-станицама одашилиљали обавештајне податке о распореду и покретима Југословенске војске, вршили диверзије и саботаже, интензивно ширили дезинформације и гласине изазивајући забуну и дефетизам, и слично³.

Немачки окупациони систем се, на основу немачко-италијанског споразума, делио на три режима: а) анектирана подручја; б) класични окупациони систем и в) територије под заједничком немачко-италијанском управом. Према конкретним тежњама нациста ка одређеним територијама, класични окупациони систем углавном је био успостављен у тзв. ужој Србији – на делу територије бивше Дунавске, Моравске и Дринске бановине и Управе града Београда, док су Банатом и источним Сремом самостално управљали фолксдојчери. У немачкој окупационој зони била су, поред Новог Пазара, и три косметска среза: вучитрнски, лапски (Подујево) и звечански (К. Митровица)⁴. Испадањем из рата савезника у агресији, Немачка је преузела и остала окупациона подручја у Србији, и то италијанско током 1943. године, а мађарско у марту и бугарско у септембру 1944. године.

У немачкој окупационој зони на тлу Србије деловали су пунктови, команде и испоставе следећих безбедносно-обавештајних организација: Главног уреда безбедности Рајха – RSHA, односно Гестапоа (са центром у Београду), Службе безбедности (SD) и Полиције безбедности (SIPO), затим Службе оперативног извиђања веза (Na-4), Тајне војне полиције (GFP) и Абвера који је де-

- 2 Упореди: *Оперативно-обавештајна ситуација бивше Југославије* (предавање: извод из материјала), (с.л.): (с.н.), (с.а.) и Приручник уз тему оперативно-обавештајна ситуација бивше Југославије, Београд: ДСНО ФНРЈ – Управа безбедности, 1957; „О немачкој обавештајној служби у старој Југославији (1933-1941)“, у: Народна милиција, бр. 12/1954, стр. 24-40; и сл.
- 3 О деловању „Организације Јупитер“ и утицају Пете колоне на исход априлског рата, види нпр: Терзић, Велимир, *Слом краљевине Југославије, 1941: Узроци и последице њораз* (књ. II), Београд (и др): Народна књига (и др), стр. 499-513 и даље; *Петта колона у старој Југославији*, у: Народна милиција бр. 4/1955, стр. 20-32; Обрадовић, Милан, *О деловању обавештајне службе немачког окупационог подручја Југославије укљученом у пшв. НДХ*, у: 13. мај, бр. 5/1966, стр. 459-502 и сл.
- 4 Немачка војнообавештајна служба је у самом почетку окупације открила да се на том подручју „увелико агитује за стварање Велике Албаније у коју би ушла Косовска Митровица“. О тој пропаганди види: Ђаковић, Спасоје, *Сукоби на Косову*, Београд: Народна књига, 1984, стр. 156

ловао из центра у Београду и контраобавештајног уреда у појединим војним областима (Abwherstelle-Ast). У оквиру тзв. Делатне групе полиције безбедности и службе безбедности за Југославију деловала је и Криминалистичка полиција (KRIPO).

Обавештајном делатношћу такође су се бавиле и оперативне војне јединице преко својих обавештајних одељења која су у своме саставу, поред осталог, имала одсеке за обавештајну и контраобавештајну службу, односно обавештајне и контраобавештајне официре (Ic). То је, у ствари, била трупна обавештајна и контраобавештајна служба, непосредно везана за одређене штабове, односно команде. У деловима Југославије који су припојени Мађарској, Бугарској и Италији, Абвер и VI Управа RSHA су деловали као и у свакој другој страниој земљи (конспиративно, тајно), с тим што је врло често – када су се на тим територијама водиле војне операције – у дејство ступала и трупна обавештајна служба Ic.

Укупно је на територији Југославије у току II светског рата деловало 669 центара обавештајних и контраобавештајних служби нацистичке Немачке, с тим што су Абвер и Ic официри обавештајно истраживали партизанске одреде, односно Народноослободилачку војску Југославије и њихове команде, док је SD као тоталитарна политичка полиција нацистичке странке истраживала целокупан живот на окупираној територији. Сигурно је да је активност немачког полицијско-безбедносног апарата по простору, времену и ефектима деловања била најзначајнија. Она је то остала и након ослобођења Београда и већег дела земље, захваљујући активностима тзв. трупова (FAT) и сличних обавештајно-терористичких формација, као и деловању позадинске агентурне мреже („Ruecknetz“) на територији коју су јединице Вермахта напуштале.

Италијански окупациони систем је успостављен одмах по уласку фашистичких окупатора. На овим територијама биле су основане префектуре као управни органи и квестуре као извршно-полицијски органи. На територији која је присаједињена италијанском протекторату Албанија цивилну власт је вршио до 2. августа 1941. године „Високи цивилни комесар за Косово, Дебар и Стругу“, а после десет дана проглашена је анексија ових крајева и њихово укључење у тзв. Велику Албанију. Најзад, Италија је анектирала и прикључила Црној Гори под италијанским гувернером (од јула 1941) део рашко-полимске области са Сјеницом, Пријепољем и другим местима.

На италијанском окупационом подручју интензивно су деловали обавештајно-безбедносни центри Војне обавештајне службе (SIM). У садејству са овом службом деловала је фашистичка Добровољачка милиција за националну безбедност (MVSN). Њена основна организацијска јединица била је легија или тзв. батаљон црних кошуља. Задатак легије је био да на свом одсеку одговорности организује посебни контраобавештајни центар – тзв. политичко-иследни уред (UPI), којим је непосредно руководио командант легије.

Поред тога, обавештајном делатношћу се бавила и италијанска полиција, као и жандармерија (Carabinieri Reali – CCRR). Међутим, најефикасније обавештајне организације фашистичке Италије биле су њене тајне политичке полиције и истовремено специјалне службе фашистичког покрета – „Орган будности за сузбијање антифашизма“ (OVRA) и „Капиларна организација“ (OK). Као обавештајне службе фашистичке партије, оне су обавештајно истраживале илегалне организације Комунистичке партије и других структура НОП на неослобођеној територији, док је партизанске јединице обавештајно истраживала служба SIM. Свеукупно су деловала 102 центра италијанских обавештајних служби. Осим тога, на подручју које је окупирао, односно анектирао италијански окупатор, деловале су и поједине полицијске и обавештајне организације квислиншког апарата (Усташка надзорна служба и др.).

Мађарски окупациони систем заведен је на територијама које су предате на управу фашистичкој Мађарској. Убрзо по запоседању територије, сви срезови из Бачке прикључени су Бодрошкој жупанији. Организоване су жандармеријске станице на окупираној територији, као и лучке и пограничне капетаније и, најзад, градске капетаније у Новом Саду, Суботици, Сомбору, Сенти и Кањижи. Поред постојећих полицијских институција и њихових политичких одсека („левих К“ – комунистичких и др.) и детективских, иследних и извиђајних група, Друго одељење Генералштаба министарства војске формирало је специјалне извиђачко-иследне покретне трупе јачине до 30 људи. Ове групе су деловале током 1941. и 1942. године, а у њихов састав улазили су официри и подофицири војне и цивилне обавештајне и контраобавештајне службе (Kemelharis), жандармерије и полиције, као и детективско и стражарско особље. Међутим, 1943. године дошло је до њиховог препотчињавања Центру за заштиту државе при министарству унутрашњих послова. Надлежност, задаци и начин рада, као и састав група остали су исти, али су се оне бројно увећале чак и до 100 људи⁵.

Бугарски окупациони систем је успостављен на анектираним подручјима Космета, Источне и Јужне Србије, а представљао је идентичну организацију управе какву је фашистичка Бугарска имала на својој територији. У почетку је запоседнута територија била подељена на Скопску и Битољску област, али је током 1943. године формирана и Врањска област. Осим тога, поједина гранична насеља и срезови прикључени су Софијској, Видинској и Цумајској области. Полицијско-безбедносни апарат деловао је кроз војнообавештајне и полицијске органе. Конкретније речено, на терену су деловали Обавештајно одељење Министарства војске (RO-2) и обавештајни органи МУП (DS). Агентура је стварана масовно, нарочито преко општинских кметова који су имали своје илегалне пунктове.

5 Опширније о деловању немачких, италијанских и мађарских обавештајних институција на окупираним и анектираним подручјима Србије и Југославије, види: Јанковић, Славко, *Развицак обавештајних служби у току НОР-а. Организација, метод и садржај њиховог рада. Искуства за евентуално будућа рајна дејства*, (с.л.): (с.н.), 1962

Најзад, на подручју сваке општине образована је бугарска полицијска станица и јединица „контрачетника“ од највише 20 људи, наоружаних лаким наоружањем, који су извиђали терен и патролирали, а у јачим сукобима су садејствовали са бугарским оружаним формацијама. Поред тога, бугарски полицијски апарат је располагао и мобилним коњичким и моторизованим формацијама. На крају треба истаћи да је бугарски обавештајно-безбедносни апарат (као и мађарски) деловао само у оквиру своје окупационе зоне, док су италијанске и немачке обавештајне службе деловале на ширем простору.

Независна држава Хрватска, која је обухватала и територију Срема са Зе-муном, била је административно подељена на 22 велике жупаније. Усташко политичко руководство чинили су: у великим жупама стожерници, у котарима логорници, у општинама таборници и у селима ројници. Оружане снаге НДХ су крајем 1941. године чиниле: усташка војница, домобранство и оружничке (жандармеријске) пуковније⁶. Истовремено су се развијале усташке полицијске, обавештајне и војнообавештајне структуре. Сматра се да су ове службе представљале најопаснији обавештајни апарат квислиншких снага, тј. да је УНС била опаснија чак и од Гестапоа и Овре⁷. Међутим, сигурно је да су најпогубнији ефекат имали логори, који такође спадају у полицијско-безбедносни апарат Независне Државе Хрватске.

И нацистичка Немачка је имала велики број логора на тлу окупиране Србије. Главни логори овог система (у Нишу, Шапцу, Великом Бечкереку, Панчеву, на Бањици и Београдском сајмишту) називани су „прихватним“ јер им је намена, пре свега, била прикупљање радне снаге за слање у логоре у Немачкој и окупираној Југославији. Логор на Сајмишту је у овој мрежи имао централно место, јер је чинио копчу између логора у окупираној Србији и мреже привремених логора и сабиралишта, коју је Рајх од 1943. године развијао на територији НДХ. Од свих немачких логора на тлу Југославије, Сајмиште се највише било примакло типу истребљивачког логора, јер су у њему вршена масовна погубљења политичких противника, талаца и расно непожељних (Јевреја и Цигана). Мађарски логори за Србе и Јевреје у Бачкој и Барањи су се налазили у Новом Саду, Суботици, Сенти, Бечеју, Бачкој Тополи, Ади, Старом Врбасу, Оцацима, Белом Манастиру, Визићу и Бегечу, али интернирање је вршено и у самој Мађарској. Логоре су у окупираним областима Југославије имали и Бугари, али не на тлу Србије (два су била недалеко од Скопља, а остали на бугарској територији). Међу овим логорима ни за један се не може рећи да је био истребљивачког типа, иако су обе ове земље настојале да на запоседнутим областима измене постојећу националну пропорцију⁸.

6 Децембра 1944. године, на изричит захтев Немачке, домобранство је расформирано „као несигурна војска“, а све оружане формације НДХ су реорганизоване у 16 дивизија под командом немачких корпусних штабова

7 Целебичић, Милован, *Обавештајна служба у Народно ослободилачком рату 1941-1945*, Београд: Војноисторијски институт, 1987, стр. 91

8 Упореди: Милорадовић, Горан, *Логори за изолацију у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца*, у: Историја 20. века, бр. 2/2000, стр. 120, 121

Безбедносно-обавештајни апарат окупатора интензивно је примењивао диверзантско-терористичку активност (нпр. диверзија у фабрици оружја у Ужицу 1941. године) и друге видове неконвенционалних дејстава, али је најинтензивније било обавештајно деловање. Наиме, обавештајне и безбедносне службе окупатора су, уз помоћ служби квислинга и колабораната, на читавој територији Југославије организовале тоталну шпијунажу. На неослобођеној територији су покривале скоро свако насељено место, а у градовима сваку улицу, стамбену зграду, установу и предузеће. На ослобођену територију су упућивани бројни агенти са обавештајним и субверзивним задацима. Осим тога, Гестапо, Овра и друге службе вршиле су масовна хапшења на основу података о активности појединаца као припадника НОП или су хапсили кроз превентивне рације. На другој страни службе Ис, Абвер и СИМ су у току борбених дејстава окупационих група или квислиншких војних формација, заробљавали борце партизанских одреда и НОВ. Ухапшени и заробљени су максимално коришћени као извор обавештајних података.

Такође су Гестапо, Овра и друге службе перманентно стварале агентуру коју су настојали да уграде у илегалне структуре НОП на неослобођеној територији, као и у партизанске одреде и НОВ. Уграђивање агената вршено је уз систематичне припреме, како би се агентури обезбедили што повољнији услови. Преко уграђене агентуре прикупљани су подаци о наоружању, морално-политичком стању, намерама и акцијама партизанских јединица и, на основу тих обавештења, предузимане одређене акције. Преко убачених агената посебно су настојали да партизанске одреде разбију изнутра, односно да убијају истакнуте руководиоце ради лакшег уништавања јединице, а на ослобођеној територији да откривају осетљиве и значајније пунктове за покрет како би на њима организовали диверзије или акције својих ударних-специјалних јединица, па и изненадне акције са већим борбеним снагама. Преко тзв. агената-извиђача откривали су логоре и положаје партизана, а на тим задацима су користили лугаре, трговце и друге особе које су се лажно представљале као избеглице рођаци који траже своје блиске у партизанским јединицама, шверцери, црноберзијанци и сл⁹.

2. Организација и деловање безбедносних институција квислиншког апарата

Немачки окупатори су у мају 1941. године основали квислиншку Владу („Савет Комесара“). Председник те владе и уједно Министар унутрашњих дела био је Милан Аћимовић. „Комесарска Влада“ Србије је убрзо замењена „Владом народног спаса“, а председник те владе („Министарског савета“) која је образована крајем августа 1941. године, постао је генерал Милан Недић, док је Милан Аћимовић остао министар унутрашњих послова. Овој влади су

9 Упореди: Ђорђевић, Обрен, *Защити́та револуције*, Београд: Институт за политичке студије ФПН, 1979, стр. 54-59

на располагању стајале полиција Управе града Београда и различите оружане формације (четници Косте Пећанца, Руски заштитни корпус и сл.).

Органи власти и војне формације квислинга и колабораната које су егзистирале на тлу окупирани Србије од 1941-1944. године (нпр. Српска државна стража, Српски добровољачки корпус, и сл.), имале су сопствене полицијско-безбедносне елементе, односно обавештајне службе. Ове службе су тесно сарађивале са обавештајним службама окупатора пружајући им обавештења и другу помоћ. У основи исто важи и за обновљене оружане формације јавне безбедности-жандармерију.

Жандармеријске јединице су одмах након капитулације биле разоружане, док су жандармеријске станице биле опљачкане и уништене. Међутим, активност ове оружане формације убрзо је обновљена. Најпре су формиране поједине жандармеријске чете са водовима и станицама, док је крајем јуна 1941. године образована Команда српске жандармерије. Током 1942. године жандармерија је фактички преформирана у Српску државну стражу- СДС. Она се делила на Градску државну стражу (у Београду и већим местима), Пољску државну стражу (на територији Србије изван тих градова) и на Граничну државну стражу. Премијера и чланове квинслишке Владе обезбеђивала је мања војна формација, тзв. Српска гарда¹⁰.

С друге стране, после окупације фактички је задржан цео предратни апарат Управе града Београда, са управним чиновницима, полицијом, жандармеријом и стражом. И унутрашња организација Управе остала је готово непромењена, осим што је Одељење опште полиције преименовано у Одељење специјалне полиције¹¹. Оно је имало око 30 чиновника и 150 оперативаца („полицијских агената“), и делило се на централну пријавницу, картотеку и пет одељака: Први одељак – административни; Други одељак – политички; Трећи одељак, у почетку контраобавештајни („за дефанзивну обавештајну службу против странаца“), а затим за контролу „покрета Д. М.“ (Равногорског четничког покрета); Четврти одељак – антикомунистички, и Пети одељак – за контролу штампе.

Као одељење Управе града Београда, Специјална полиција је била надлежна само за Београд, али је као испомоћ деловала и у унутрашњости окупирани Србије. Нарочито је то био случај са управама полиције у оним местима где су пре окупације била седишта бановина, а у оквиру којих су деловали одсеци Специјалне полиције (нпр. у Нишу)¹². Ова служба је деловала конспиративно, врбујући агенте (конфидените) приликом хапшења и спровођења истраге, али се бавила и субверзивном пропагандом – првенствено пласи-

10 Петрановић, Бранко, *Србија у Дружом светском рату 1939-1945*, Београд: ВИНЦ, 1992, стр. 136, 415

11 Упореди: Божовић, Бранислав, *Београдска полиција у Краљевини Југославији: Управа града Београда 1918-1941*, у *Безбедности*, бр. 2/2002, стр. 357-372; Божовић, Бранислав, *Специјална полиција*, у 13. мај, бр. 3/1970, стр. 16-31

12 О томе детаљније види: Козић, Милорад, *Снаге и активности контрареволуције и квислинга у нишком крају 1941-1944*, у: Нишки зборник, бр. 19/1995, стр. 74-76 и даље

рањем дезинформација, коришћењем агената-провокаatora и провокаторских радио-станица. Осим тога, команда и обавештајни одсек жандармерије, односно од 1942. године Српска државна стража, достављали су Специјалној полицији сва обавештења до којих су дошли преко својих агената, док се као нарочито агилан сарадник Специјалне полиције показало Обавештајна секција Српске добровољачке команде (љотићевске).

Специјална полиција је сарађивала са сличним полицијско-безбедносним структурама окупатора и њиховим дериватима (Српски гестапо и др.) и сродним квислиншким институцијама, као што је била Српска државна безбедност. Она је настала током октобра 1942. године тако што су из Министарства унутрашњих послова издвојена Одељење за државну заштиту и Одељење за јавну безбедност, и од њих формирано ново надлештво са називом Српска државна безбедност. Ово надлештво су сачињавале команда Српске државне страже и команда јавне безбедности. Специјална полиција (тј. Одељење специјалне полиције Управе града Београда) је остваривала посебно блиску сарадњу са овим надлештвом, утолико пре што је и једном и другом институцијом руководило исто лице Драгољуб – Драги Јовановић.

Српски гестапо је била специјална субверзивна јединица, формирана у Србији током јула 1942. године као агентура окупаторске Полиције безбедности и Службе безбедности (BdS). У суштини радило се о агентурној мрежи састављеној од издајничких елемената српске националности, која је деловала по истом принципу као Гестапо. Припадници ове мреже су били војнички организовани, и у касарнама су носили немачке униформе, а на терену најчешће цивилна одела. Деловали су у саставу немачких оружаних снага, у извиђачким и војно-полицијским акцијама тзв. чишћења терена, а изван тога као агенти-провокатори који су обавештајно истраживали присталице НОП. Кроз ову обавештајну институцију, до њеног расформирања фебруара 1944. године, прошло је око 150 лица¹³. Најзад, из Српског Гестапоа је проистекла и илегална антикомунистичка група са називом „Бункер-хелија“, која је под непосредним руководством Гестапоа вршила специјалне обавештајне, денунцијанске и диверзантско-терористичке задатке.

Развој политичко-безбедносне ситуације на терену приморао је квислиншку владу најпре да територијално реорганизује Србију (враћена је подела на округе), а затим и да од октобра 1943. године премијер Милан Недић лично преузме функцију министра унутрашњих послова. Коначна пропаст ове окупаторске творевине уследила је септембра 1944. године након одлуке којом је немачка војна команда за југоисток преузела све функције Недићеве владе. То је проузроковало распад квислиншког полицијског и безбедносно-обавештајног апарата, али и дезорганизацију и војнички слом квислиншких оружаних

13 Божовић, Бранислав, *Српски гестапо: Специјална организација гестапоа за борбу против НОП-а*, у 13. мај, бр. 4/1964, стр. 38-52

формација: љотићевског Српског добровољачког корпуса – СДК и недићевске Српске државне страже – СДС¹⁴.

На делу територије окупиране Србије (у Срему), деловале су и полицијско-безбедносне и обавештајне структуре НДХ. Наиме, одмах по формирању „Главног усташког стана“ 1941 године, оснива се Усташка обавештајна служба – УОС, којом руководи повереник Главног усташког стана. Истовремено се под руководством другог повереника Главног усташког стана врши организација концентрационих логора у Лици, Босни и на острву Пагу, у којима се врше масовни покољи Срба, Јевреја и Рома¹⁵. Из ове две организације израсла је, Усташка надзорна служба – УНС, којој су касније придодате још неке организације. Иницијатор и главни творац ове злочиначке организације био је лично Анте Павелић, док је саму организацију по његовом налогу устројио Еуген „Дидо“ Кватерник. Усташког надзорног заповједника постављао је Павелић и он је непосредно њему одговарао.

Основни кадар при стварању Усташке обавештајне службе узет је из усташких обавештајних центара који су деловали пре слома и распада Југославије. Тако се већ у јулу 1941. године у Сарајеву организује курс за нове припаднике УОС који изучавају исту материју коју су изучавали припадници илегалне организације „Матија Губец“ за време Краљевине Југославије (правила конспирације и ухођења, шифровање, радио-телеграфију). Осим овог деловали су и други центри све до августа 1941. године када УОС улази у састав УНС као Уред II и тада се ствара комплетна организација¹⁶.

Према тексту законских одредби од 16. августа и 19. септембра 1941. године, УНС је имала следећу организациону структуру: Усташко редарство (Уред I); Усташка обавештајна служба (Уред II); Усташка одбрана (Уред III); Усташки особни уред (Уред IV) и Усташка сигурносна служба (Уред V). Треба посебно нагласити да Уред II (УОС) није вршио само обавештајну делатност и достављао обавештења да би по њима поступао Уред I, већ је и сам

14 СДС је основана 1942. године и делила се на Градску државну стражу (у Београду и већим местима), Пољску државну стражу (на територији Србије изван тих градова) и на Граничну државну стражу. Премијера и чланове Владе обезбеђивала је мања војна формација, тзв. Српска гарда. Након септембра 1944. године, СДС је преименована у Српски ударни корпус – СУК

15 Како наводи Милорадовић Горан (оп. цит. стр. 121), усташки логори још увек нису довољно истражени, тако да поред отвореног питања укупног броја жртава постоји и могућност да су усташе претекле нацисте и истребљивање започели неколико месеци пре њих, јер су први покољи Срба забележени у априлу 1941, а први усташки логори отворени током лета исте године. Ове логоре је као и нацистичке, карактерисала свирепост третмана логораша и велика смртност, а њихову специфичност представљају три логора за децу (Горња Ријека, Јастребарско и Сисак). Међу логоре истребљивачког типа најпре се може сврстати Јасеновац, односно један његов део, логор бр. 3-ц (Циглана), који су и саме усташе назвале „логором смрти“

16 Према законској одредби од 16. августа 1941. године Усташкој надзорној служби је „задатак и дужност спречавати сваку делатност која би угрожавала слободу и независност НДХ, мир, спокојство и сигурност хрватског народа и тековине ослободилачке борбе хрватског усташког покрета“

вршио хапшења, саслушавања и претресе, а поседовао је и своје затворе. У погледу организационе структуре, УОС је била подељена на 15 одељења према проблематици рада. Најважнија међу њима била су специјализована одељења за обавештајни рад према Србима, Јеврејима и припадницима НОП (III, IV и VI одељење).

Тако је у оквиру УОС Одјел III – Протусрпски обрађивао Србе у Хрватској, БиХ и Срему, посебно четничку организацију, деловао према Србији и према Србима у иностранству. Деловао је углавном преко агентурне мреже. Одјел IV – Протукомунистички основан је 20. јула 1942. године са задатком да обавештајно-полицијским мерама води борбу против КПЈ и СКОЈ и свих лица повезаних са НОП. По саставу је био најбројнија јединица и врло ангажована на стварању агената, не само међу усташким елементима, већ и конфидената које је УОС врбовала по логорима и затворима из редова припадника НОП. Овом Одјелу поклањала се посебна пажња, како по броју ангажованих, тако и по квалитету људства које је у њему радило, пошто се очекивало да ће одиграти значајну улогу у борби против НОП. Најзад, Одјел VI – Протужидовски, обрађивао је Јевреје, полујевреје (мешовите бракове) и све који су били у вези са Јеврејима¹⁷.

Централа УОС се на терену ослањала на посебна повереништва преко којих је покривала целокупну територију НДХ, а само повереништво УОС (нпр. у Земуну) се делило на Спољни и Унутрашњи уред. Спољни уред је организовао мрежу агената и примао од њих обавештења, а вршио је и хапшења, претресе и друго. Унутрашњи уред је вршио све административно-аналитичке и управне послове. Поред тога, у саставу полиције безбедности били су уграђени повереници УОС, као што је то на пример био случај са Котарским равнатељством у Сремској Митровици.

Поред УОС, безбедносно-обавештајни апарат тоталитарне НДХ сачињавале су и посебна обавештајна служба Министарства иностраних послова НДХ (од средине 1942 године), као и обавештајне институције у оружаним снагама: Т-одсек Опћег одјела Министарства домобранства (који је функционисао до марта 1943. године); Очевидни одјел (касније Извјештајни одјел) Министарства домобранства (функционисао од септембра 1941. до краја 1944); Iс одсек Оперативног одјела Министарства домобранства (функционисао до маја 1945. године); Извјештајни одсек морнарице НДХ; Редарство оружаних снага НДХ (од фебруара 1943. до маја 1945); Извјештајни одјел Усташке војнице (од јула 1942. до маја 1945); Iс одјел Поглавникових тјелесних здругова (од лета 1943 до маја 1945); Сигурносна служба Поглавникових тјелесних здругова (од новембра 1941. до маја 1945) и Одјел јавне сигурности оружних снага НДХ (од 1941. до маја 1945)¹⁸.

17 Детаљније о структури УНС, посебно обавештајне службе (Уреда II), види: Лазиф, Душан, *Организација полицијско-обавештајне службе Независне државе Хрватске*, у: Зборник за историју, бр. 7/1973, стр. 143-179

18 Упореди: Лазиф, Душан, *Организација полицијско-обавештајне службе Независне државе Хрватске*, у: Зборник за историју, бр. 12/1975, стр. 173-207; *Немачка обавештајна служба* (књ. IV), Београд: ДСУП, 1956, стр. 1395 и даље

Од 1943. године кровну полицијско-безбедносну структуру НДХ чинило је Главно равнатељство јавне сигурности („Равсигур“), у чији је састав крајем јануара 1943. године интегрисана и УНС – изузев Сигурносне службе (Уреда IV) која је ушла у састав Поглавникових тјелесних здругова.

3. Настанак и развој безбедносно-обавештајних структура НОП у Србији 1941-1944.

Већ је истакнуто да је катастрофални пораз у априлском рату довео до потпуног слома и распада Краљевине Југославије, јер је целокупна државна територија одмах по капитулацији распарчана између агресорских сила. С друге стране, убрзо по губљењу прве Југославије са политичке карте Европе, на тлу окупиране Србије активно је почео деловати Народно-ослободилачки покрет (НОП), у чијим структурама се зачео и развијао полицијско-безбедносни систем будуће Југославије.

Иначе развој полицијских и обавештајних структура, одн. Служби безбедности, како у оквиру НОВ, тако и на ослобођеној и неослобођеној територији, па и у иностранству, одвијао се у више фаза. Свака од њих доносила је нови квалитет у развоју обавештајних активности, на фронту и у позадини. Ове фазе се најопштије могу груписати у два засебна периода:

– од капитулације до издавања „Упута за обавештајну службу“. новембра 1942. године и

– од 27. новембра 1942. године до формирања Одељења заштите народа 13. маја 1944. године, и након тога.

Треба нагласити да у домаћој литератури оваква периодизација није у потпуности прихваћена. Наиме, међу домаћим историчарима и теоретичарима безбедности преовлађује став да су на познатом саветовању руководства КПЈ и НОП у Столицама код Крупња. септембра 1941. године решена питања организације, садржаја и метода обавештајног рада, из чега се закључује да период од капитулације Краљевине Југославије до саветовања у Столицама представља посебну етапу у оквиру фазе настанка безбедносно-обавештајног система социјалистичке Југославије. Шта више, саветовање у Столицама се често узима и као моменат самог настанка обавештајно-безбедносне организације НОП, иако за то нема валидних писаних трагова ни доказа¹⁹.

Први организацијски облици безбедности (милиција, партизанске страже), створени ради заштите народа и јединица НОП од деловања и утицаја непријатеља, јављају се већ 1941. године. Као заматак будућих полицијско – безбедносних структура, они су истовремено били и носиоци обавештајних и контраобавештајних активности. Развојем оружане борбе унутар НОП су па-

19 У том смислу упореди: Целебџић, Милован, оп.цит, стр. 13, 19 и даље; Ђорђевић, Обрен, *Одлуком у столицама настаје обавештајна и безбедносна организација НОП-а*, у: 13. мај, бр. 1/1977, стр. 54-58 Супротно: Бровец, Стане и др., *Војнообавештајна служба*, Београд: ВИНЦ, 1990, стр. 58-60 и сл.

ралелно настајале и развијале се Обавештајна служба НОВ и ПОЈ, у својој оперативној и територијалној компоненти, и Служба безбедности НОП.

Обавештајна служба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије почела се стварати, као посебна обавештајна организација, крајем октобра и у новембру 1941. године, постављањем обавештајних (информативних) официра у штабовима партизанских одреда и њиховим нижим војним јединицама. Ови официри су се у свом обавештајном раду ослањали првенствено на истакнуте борце, комунисте и скојевце у оперативним јединицама НОВ, а на терену на партијске организације и симпатизере НОП и КПЈ.

Организација обавештајне службе НОВ и ПОЈ дограђена је Упутством Другог обавештајног одсека Врховног штаба НОВ и ДВЈ од 6. маја 1942. године, које је регулисало стварање мреже обавештајаца („обавештајних повереника“) у свим јединицама НОВ. Најзад, 27. новембра 1942. године донето је „Упутство о организационој структури и основним задацима обавештајне службе на ослобођеној и неослобођеној територији“, којим је уређена целокупна организација и методологија обавештајне службе НОВ, њени задаци и даљи правци развоја. Њиме је, као метод рада Обавештајне службе НОВ и ПОЈ, уведена институција агента у непријатељским структурама („повереника у обавештајној мрежи непријатеља“). Обраду текста овог Упутства Врховног штаба извршио је Фјодор Махин, који је умро у првим послератним годинама у чину генерал-лајтнанта ЈА²⁰.

На основу овог Упутства Врховног команданта развијена је јединствена организација Обавештајне и контраобавештајне службе у јединицама НОВ и ПОЈ. Територијална обавештајна служба изграђивала се на целокупном простору Југославије, без обзира да ли је тај простор ослобођен или не, а њену организацију такође је прецизирало Упутство Врховног команданта НОВ и ПОЈ из новембра 1942. године. Организациону структуру територијалне обавештајне службе чинили су: Главни обавештајни центри (ГОЦ) при Главним штабовима, Помоћни обавештајни центри (ПОЦ) за подручја оперативних зона, Реонски обавештајни центри (РОЦ) за рејоне, а општинама и селима постављани су обавештајни повереници. Обавештајни центри су формиран и при Командама подручја и места – Месни обавештајни центри (МОЦ)²¹.

Руковођење целокупном обавештајном службом у јединицама и на територији било је постављено вертикално, од Другог (обавештајног) одсека ВШ НОВ и ПОЈ, преко главних, подручних и реонских до месних обавештајних центара. Други (обавештајни) одсек ВШ се делио на Секцију за обавештавање

20 Текст Упутства (документ бр. 185) види у: *Зборник докумената и фототака о Народноослободилачком рату југословенских народа* (том. II, књ. 6), Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1957, стр. 460-467

21 Оваква структура Територијалне обавештајне службе доследно је изграђена 1943. године у Срему, са изузетком МОЦ при командама места који нису постојали у Војводини. Детаљније о томе: Обрадовић, Милан, *Нека искуства обавештајне службе и система безбедности Војводине у НОР*, у: Војно дело, бр. 4/1971, стр. 100-115

о непријатељу и Секцију за контрашпијунажу на ослобођеној и неослобођеној територији. У свом саставу, главни и помоћни обавештајни центри такође су имали две секције – обавештајну и контраобавештајну. Обавештајна секција је имала задатак да прикупља податке о непријатељу, његовој организацији, распореду, бројном саставу, наоружању и опреми, моралу и борбеној готовости итд. Секција за контрашпијунажу се бавила откривањем непријатељских обавештајних центара, пунктова и агента и њиховог система рада, припремањем и непосредним извршењем ликвидације непријатељских обавештајних органа, инфилтрацијом сопствене агентуре у непријатељску обавештајну мрежу, пласирањем дезинформација, сузбијањем непријатељске пропаганде, заштитом безбедности у јединицама и на терену и сл. Најзад, поменути Упутством је био разрађен и систем извештавања у служби²².

Служба безбедности НОП, са извесним елементима политичке полиције, почела је да се ствара у јесен 1941. године, одмах након ослобођења дела територије у Западној Србији, а крајем исте и почетком следеће године и на подручјима Црне Горе и БиХ. Истовремено се у ослобођеним местима Западне Србије (Чачак, Ужице и др.) оснивају одреди милиције, непосредно потчињени Народно-ослободилачким одборима у командама места.

На основу упутстава и под непосредним руководством Врховног штаба НОВ и Политбироа ЦК КПЈ, уз доградњу организације и садржаја рада, служба безбедности НОП се развијала под називом „Комисија за борбу против пете колоне“ до септембра 1943. године, када су исту функцију преузели одсеци ОЗН. На ослобођеним подручјима формиран су њени извршни органи при командама места, а под називом „Одбори за борбу против пете колоне“. Сваки Одбор имао је у свом саставу истражна и теренска одељења.

Истражна одељења била су ангажована на задацима стварања широке мреже обавештајних упоришта на ослобођеној територији преко којих су прикупљани подаци о постојању и деловању сумњивих лица и петоколонаша на терену, као и о понашању и кретању непријатељских формација. Одељење је уједно обављало и послове испитивања заробљеника, избеглица и других појединаца за које се могло посумњати да су агенти непријатељских обавештајних служби, водило је истраге у вези извршених диверзија, саботажа и аката терора, штитило је фабрике, радионице и електране и друге објекте од виталног интереса за НОП и власт народноослободилачких одбора.

Теренска одељења активно су радила на организацији мреже повереника из редова симпатизера НОП-а, преко којих су се прикупљали подаци о непријатељу, организовала су хватање осумњичених лица и вршили претресе у циљу откривања сакривеног оружја или другог ратног материјала, вршили су легитимисање лица у ослобођеним градовима, тајно су пратили осумњичене, организовали ликвидацију петоколонаша на привремено окупираној територији итд.

22 Грубишић, Јере и др., *Војна безбедност*, Београд: ВИНЦ, 1986, стр. 20

Крајем 1942. године формирана је Комисија за борбу против шпијуна и пете колоне као Осми огранак ВШ НОВ и ПОЈ. У организацији безбедности на ослобођеној територији учествовао је и одсек ВШ за војне власти у позадини, а у одређеној мери и војносудски одсек. Априла 1943. године Врховни штаб је донео одлуку о формирању Комисије за борбу против пете колоне и тероризма, чији су основни задаци били да открива непријатељску агентуру и специјалне јединице (трупове) које су током 1943. године често убациване на слободну територију ради вршења диверзија и препада на штабове, органе власти, складишта, болнице итд. На територији су те задатке обављале комисије које су формиране у војнотериторијалним командама. С тим у вези, током 1943. године формирају се Специјалне јединице за борбу против пете колоне и тероризма као извршни орган комисије. Тако се у ужој Србији формирају јединице народне одбране, у Срему одељење народне заштите, итд.²³.

Септембра 1943. године извршена је преорганизација Комисије за борбу против пете колоне и тероризма у Одсек за заштиту народа (ОЗН), са задатком да обједини обавештајни и контраобавештајни рад, као и да организује обавештајну службу за потребе Врховног штаба и у његовој непосредној околини. За припаднике ове службе организовани су и краћи курсеви усавшавања (нпр. у Јајцу крајем 1943. године)²⁴. Поред ОЗН при Врховном штабу НОВ и ПОЈ, постојала су и опуномоћства ОЗН при командама подручја у западној и централној Босни, делу Хрватске и Срему. Опуномоћства ОЗН обављала су послове контраобавештајне заштите на ослобођеној територији и откривања непријатељских агената и петоколонаша, праћење деловања свих непријатеља НОП, сузбијања непријатељске пропаганде, спречавања непријатељске обавештајне инфилтрације у јединице НОВ, војно-позадинске органе и установе, вођење истрага против ухваћених агената и предавање истих народним судовима при командама подручја и др. Опуномоћства су се у свом раду ослањала првенствено на створену мрежу повереника и на друге органе и организације НОП.

Из овог кратког осврта на развој обавештајних и полицијско-безбедносних активности у НОР произлази да су исти организовани и обављани и на територији Србије, иако до стварања Озне на овом подручју практично није постојала посебно организована обавештајна служба. Изузетак је донекле Војводина, будући да је почетком октобра 1943. године формиран Обавештајни одсек као највиши орган безбедности који од тада, ослањајући се на Други одсек Врховног Штаба, руководи целокупном обавештајном службом у јединицама и на територији у Војводини. До тог периода безбедносна функција

23 О деловању комисија за борбу против пете колоне и ОЗН види: Ђорђевић, Обрен, *Заштитна револуције*, Београд: Институт за политичке студије, 1979, стр. 163-180; Стојичић, Стојанче; Сушић, Михајло, *Обавештајно-безбедносна служба у одбрани шековица револуције*, у: Војно дело, бр. 2/1979, стр. 49-52; и сл.

24 Тривић, Марко, *Први курс официра Озне*, у: 13. Мај, бр. 1-2/1964, стр. 18-22

била је у превасходној надлежности КПЈ²⁵. У сваком случају је формирање Озне и других полицијско-безбедносних структура (Војна обавештајна служба, Народна милиција, КНОЈ), у Србији и осталим деловима Југославије, истовремено означило крах обавештајног апарата равногорског четништва као ривалског антиокупаторског покрета, али и коначан пораз полицијско-безбедносних установа квинслиншке државне администрације и југословенске владе у избеглиштву²⁶.

РЕЗИМЕ

Капитулација и распад Краљевине Југославије 1941. године имали су за последицу и дефинитивну пропаст полицијског и безбедносно-обавештајног система земље, мада су у мањем обиму неки обавештајни центри у иностранству наставили са деловањем за рачун Краља и Владе у емиграцији. Бројне полицијске и обавештајне организације окупатора и квислинга (и колабораната) вишеструко су покривале територију Србије и Југославије. Међутим, док се уз фактички наслеђене полицијске установе Краљевине Југославије квислиншки полицијско-безбедносни апарат, стварао током рата (Српска државна безбедност и сл.), обавештајне службе окупатора већ су имале велико искуство. Оне су располагале стручно обученим кадровима са богатим оперативним искуством и изграђеним методама рада, а деловале су уз свестрану помоћ домаћег полицијског апарата који је познавао људе, прилике и територију. Обавештајне и безбедносне службе окупатора су свој рад заснивале и на присној сарадњи са издајничким елементима и групама као што су албански сепаратисти, франковци, одн. усташе и крижари, црногорски сепаратисти (крилаши) и други.

С друге стране, убрзо по губљењу прве Југославије са политичке карте Европе, на тлу окупирани Србије активно је почео деловати Народноослободилачки покрет, у чијим структурама се зачео и развијао полицијско-безбедносни систем будуће Југославије. Иначе се развој ових полицијских и обавештајних структура, како у оквиру НОВ, тако и на ослобођеној и неослобођеној територији, па и у иностранству, одвијао у више фаза, које се најопштије могу груписати у два засебна периода: а) од капитулације до издавања „Упута за обавештајну службу“ 27. новембра 1942. године и б) од 27. новембра 1942. године до формирања Одељења заштите народа 13. маја 1944. године, и након тога.

Из овог кратког осврта на развој обавештајних и полицијско-безбедносних активности у НОР произлази да су исти организовани и обављани и на територији окупирани Србије, иако до стварања Озне на овом подручју практично није постојала посебно организована обавештајна служба. Изузетак је донекле Војводина, будући да је почетком октобра 1943. године формиран Обавештајни одсек као највиши орган безбедности, који од тада руководи целокупном обавештајном службом у јединицама и на територији у Војводини. У сваком случају је формирање Озне и других полицијско-безбедносних структура (Војна обавештајна служба, Народна милиција, КНОЈ), у

25 Упореди: Трбојевић, Никола, *Крајак преглед историјског развоја службе безбедности Југославије*, Београд: ССУП, 1973, стр. 26; Грубор, Слободан, *Настајак и развој службе безбедности у народно-ослободилачком рату у Војводини*, у: 13. Мај, бр. 3/1985, стр. 39

26 О Војнообавештајној служби Владе у избеглиштву види нпр: *Бивша југословенска обавештајна служба у II светском рату* (књ II, део II), (с.л.): (с.н.), 1950, стр. 31-33. и даље

Србији и осталим деловима Југославије, истовремено означило крах обавештајног апарата равногорског четништва као ривалског антиокупаторског покрета, али и коначан пораз полицијско-безбедносних установа квинслиншке државне администрације југословенске владе у избеглиштву.

SUMMARY

Capitulation and desintegration of the Kingdom Yugoslavia in 1941 resulted in a definite destruction of police and security-intelligence system of the country, although, in a smaller quantity, some intelligence centres abroad continued working for the King and Government in emigration. Numerous police and intelligence organizations of the occupier and quislings extremely covered the territory of Serbia and Yugoslavia. However, while along with factual inherited police institutions of the Kingdom Yugoslavia a quisling police-security machinery was formed during the war (Serbian state security and the like), intelligence services of the occupier had already had a big experience. They included expertly trained personnel with a rich operative experience and formed methods of work, and they acted along with the versatile help of the local police machinery which was familiar with people, circumstances and the territory. Intelligence and security services of the occupier based their work on the close cooperation with traitor elements and groups like Albanian separatists, Francoists, ie. Ustashas and crusaders, Montenegrin separatists and others.

On the other side, soon after losing the first Yugoslavia from the political map of Europe, on the territory of occupied Serbia National-liberation movement started working actively; in its structure started and developed the police-security system of future Yugoslavia. The development of these police and intelligence structures, within the National Liberation Army as well as on the liberated and unliberated territory and abroad, took place in a few stages, which can be generally grouped in two separate periods: a) from capitulation until the publishing of „Instructions for the intelligence office“ on November 27th 1942 and b) from November 27th 1942 until the formation of the Department for people's defence on May 13th 1944 and after that.

From this short review about the development of intelligence and police-security activities in the National liberation War it can be concluded that they were also organized and performed on the territory of occupied Serbia, although until the formation of the Department for people's defence in this region a specially organized intelligence group had not practically existed. The exception is to some extent Vojvodina, as at the beginning of October 1943 the Intelligence Department was formed as a supreme security authority which since then directed the complete intelligence service in the units and on the territory in Vojvodina. Anyway, the formation of the Department for people's defence and other police-security structures (Military Intelligence Office, National Militia, Committee of the National Liberation of Yugoslavia) in Serbia and other parts of Yugoslavia at the same time meant the disaster of the intelligence machinery of Ravna Gora Chetnik movement as a rival anti-occupier movement, but also the final defeat of police-security institutions of quisling state administration of the Yugoslav government in exile.